

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

80-річчя української революції

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ), Д. С. РЯЩЕНКО (Київ)

Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920рр.)

Роки 1917–1920-й — один із складних і суперечливих періодів розвитку державності, економіки, освіти і культури в Україні. Це — епоха "української національно-визвольної революції", доба суверенітету й незалежності Української Народної Республіки, чотирьох її Універсалів,

початку відродження рідної мови, культури, з одного боку; хаосу, анархії, жорстокої міжусобної боротьби, громадянської війни — з другого. Починаючи з 1917 р., Україна нагадувала собою палаючий факел. Такою вона була у 1918 р., стікаючи кров'ю у полум'ї селянських повстань проти півмільйонної австро-німецької армії, і в 1919 р., знемагаючи від кривавої боротьби десятків протиборствуючих партій, таборів, військових сил різного національного й соціального забарвлення. Тільки у 1919 р. шість різних армій (українська, більшовицька, білогвардійська, польська, Антанти, анархістів) вели бойові дії в Україні Київ п'ять разів переходив із рук у руки. Численні фронти розділяли одне від одного міста і цілі райони. Такою Україна була і в 1920 р., коли в цьому шаленому коловороті визначився переможець — більш як мільйонна армія Льва Троцького².

Водночас це був період розвитку "національної школи", "українізації", "побудови своєї, нової і за формою, й за духом школи", "руху за рідну школу й освіту"³.

1917 рік для України став початком відродження національної ідеї, набуття нею реальних форм. Ця патріотична програма знаходила відгук серед різних верств населення. З особливим піднесенням зустріла ці події українська інтелігенція, зокрема вчителі. Об'єднавшись у Всеукраїнську учительську спілку, вони недвозначно підтримали процес розбудови української державності, виступили з програмою суттєвих перетворень у галузі освіти і виховання.

Національне відродження у галузі освіти проходило в надзвичайно складній політичній обстановці. С. Постернак, автор маловідомої нині книги "Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр." (ІС, 1920) виділяє за ці три роки десять різних періодів, що характеризуються або зміною влади, або зміною її ставлення до розвитку української освіти:

- 1) 27 березня — 10 червня 1917 р. (влада Тимчасового уряду на Україні до видання Центральною Радою I Універсалу);
- 2) 10 червня — 3 липня 1917 р. (влада Генерального секретаріату, "куца автономія", виникло Генеральне секретарство освіти, національна влада мала тоді скоріше моральний, ніж юридичний характер);
- 3) 3 липня — 7 листопада 1917 р. (від видання II до видання III Універсалів — автономія України з п'яти губерній — Київської, Полтавської, Волинської, Подільської, Чернігівської), відкриваються українські гімназії. "За ці часи освітній рух на Україні набирає великих форм, але виключно як рух народний, громадянський, на народні й громадські кошти, без усякої допомоги уряду, силами самого громадянства, під керівництвом громадянських організацій: губернських і повітових земств, міських дум, учительських організацій, просвіт, Товариства шкільної освіти, кооперативів");
- 4) 7 листопада 1917 р. — 25 січня 1918 р. (влада Української Народної Республіки, спочатку федерація з Росією, а з 9 січня 1918 р., після видання IV Універсалу, — юридична незалежність, розроблені основні законопроекти у справах освіти);
- 5) січень — лютий 1918 р. (тимчасовий період приходу більшовизму у Київ, коли нова влада не встигла нічого провести в галузі освіти);
- 6) березень — квітень 1918 р. (повернення до Києва Центральної Ради, реорганізація Міністерства народної освіти, рішуче ставлення питань про всенародну освіту, про єдину загальноосвітню українську школу, про розмежування шкіл за національними ознаками, про автономію педагогічних рад шкіл);
- 7) 30 квітня — 15 грудня 1918 р. (гетьманська держава на Україні, виникнення численних початкових, середніх українських шкіл, відкриття українських університетів і Академії наук);
- 8) грудень 1918 р. — січень 1919 р. (правління Директорії, період "особливого рішучого й твердого національного курсу, з нахилом в бік шовінізму", продовження курсу Центральної Ради в галузі освіти, повернення до відхилених за гетьмана зако-

нопроектів; 9) лютий — серпень 1919 р. (радянська влада в Києві, яка цього разу прийшла з цілим рядом конкретних проектів у справі освіти на національній основі); 10) вересень — грудень 1919 р. (прихід Добровольчої армії до Києва і втрата більшості завоювань національного руху). Були закриті національні школи, Академія наук. Знищували бюсти Т. Г. Шевченка, забороняли вивішувати його портрети в усіх установах⁴.

Після відновлення в грудні 1919 р. у Києві радянської влади почався довгий, повний протиріч етап проведення нею освітньої політики. 21 грудня 1919 р. був утворений третій український радянський уряд, який оголосив: "Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка". Кілька українських членів партій було призначено на високі посади в уряді, партійні діячі отримали вказівки при можливості користуватись українською мовою й виявляти повагу до української культури, освіти⁵.

Наведена хронологічна схема дає змогу чіткіше орієнтуватись у подіях 1917—1920 рр. та в концепції національної школи. Кожна влада, "коли не вносила щось свого, нового, то... руйнувала старе в системі й організації народної освіти". В процесі становлення і розвитку національної освіти і школи "...було стільки ж перерв і напрямів, скільки змінювалося влад"⁶.

У новій політичній ситуації, що створилася в Україні після падіння російського самодержавства, домінуючим став процес національного державотворення. Починаючи з 1 березня (старий стиль) 1917 р., коли сюди дійшла звістка про Лютневу демократичну революцію в Петрограді, у губерніях краю активно розгорнулося відновлення діяльності "Просвіти", клубів, видання україномовних газет. Примітною ознакою того часу стало відкриття українських шкіл. Адже створення освітньої системи, що базувалася б на національних засадах, набувало неабиякого значення для розбудови національної державності як основної підвалини економічної й політичної незалежності України.

Напередодні бурхливих подій Лютневої 1917 р. революції в Україні налічувалося 19 568 загальноосвітніх шкіл, 1 678 000 учнів і 46 739 учителів⁷. Але говорити про існування національної школи не доводилося, тому що українська мова заборонялася Російською імперією від Переяславське-Московської угоди (1654 р.) до початку ХХ ст. 170 разів⁸. Ось чому в школах України у зазначений період переважала саме російська мова.

У перші ж післяреволюційні місяці Тимчасовий уряд в ейфоричному пориві демократизації дозволив проводити українізацію школи, правильніше, дерусифікацію, впровадження української мови у сферу навчально-виховних закладів, підготовку національне свідомих кадрів. Вчителі одержали повну свободу у справі вибору підручників і методу навчання. Українізація початкових шкіл розпочалась уже з вересня 1917 р. Учні першого року навчання повинні були вивчати всі предмети за підручниками, пристосованими до діалекту тієї чи іншої місцевості, а другого — за підручниками, написаними українською мовою. Російська мова як один з предметів вводилася лише з третього року навчання.

Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. Не заборонялося відкривати в них, за вимогою батьків-неукрашців, класи з російською мовою навчання, а в російських гімназіях, де українці становили меншість, — класи з українською мовою викладання.

Єдина школа утворювалась як 7-річна народна загальноосвітня. Після закінчення цієї школи учні могли продовжити навчання у 4-річній гімназії або технічній школі: сільськогосподарській, учительській та ін.

З початку утворення Центральної Ради розпочалась активна державна підтримка розвитку української освіти. Цими питаннями вона займа-

лася фактично з перших днів свого існування, бо розглядала проблему освітнього відродження нації як необхідну умову консолідації українського народу в його боротьбі за національне й соціальне визволення, відновлення у нових історичних умовах Української держави та піднесення на більш високий рівень її економіки.

Основні напрями своєї діяльності в галузі розвитку освіти Центральною Радою визначила у відозві до українського народу від 22 березня 1917 р. та в резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.). У цих документах першочерговими завданнями ставилося відродження української мови, створення національних освітніх закладів, збільшення кількості україномовних газет, журналів, художньої й навчальної літератури, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва тощо¹⁰.

Серед цих проблем однією з найголовніших було відродження української мови і друкарської справи, оскільки, як відомо, сумнозвісним циркуляром царського міністра внутрішніх справ П. Валюева (1863 р.) та Емським указом імператора Олександра II (1876 р.) заборонялося її вживання і друковане українське слово. Хоч ці обмеження і були скасовані в ході революції 1905–1907 рр., а потім постановою Тимчасового уряду (березень 1917 р.), але відлучення протягом тривалого часу українського народу від рідної мови й позбавлення його можливості отримувати освіту призвели до того, що на початку 1917 р. з 35 млн. українців більш як 75 % не вміли читати. Решта ж, що належала переважно до багатих верств населення, навчалася російською, польською, німецькою та іншими мовами¹¹.

Враховуючи таке становище, керівництво Центральної Ради, зокрема голова шкільної комісії (з червня 1917 р. — генеральний секретар з освітніх справ) І. Стешенко, вжив ряд заходів для створення українських шкіл, підготовки відповідних учительських кадрів, поступової українізації вузів, організації вивчення рідної мови на етнічній території України і в прилеглих до неї губерніях, де компактно проживало україномовне населення, ліквідації неписьменності серед дорослих, формування національної інтелігенції тощо.

Протягом 1917/1918 навчального року в Україні відкрилося 30 українських гімназій, переважна більшість яких діяла по селах. З них у Києві — 4, Полтаві — 3, Харкові, Катеринославі, Вінниці — по 2 і т. ін. З цих гімназій тільки 2 було взято на державне утримання, а 1-й Київській гімназії було надано державну допомогу в сумі 70 тис. крб. Всі ж інші існували виключно на місцеві кошти. Так, у Золотоніському повіті за місцеві кошти було відкрито 5 українських гімназій. Відкрилася гімназія ім. Г. Сковороди в с. Чорнухи на Полтавщині. Селяни самі збирали гроші. Наприклад, у с. Яблукові Лубенського повіту було зібрано 25 тис. крб. на організацію навчального процесу і близько 100 тис. — на будівництво приміщення для української гімназії. Народна ініціатива призвела до того, що вже восени 1918 р. в Україні було побудовано 75 українських гімназій¹².

Видатний український учитель, науковець В. Ф. Дурдуківський, який багато років очолював Першу українську трудову школу ім. Т. Г. Шевченка у Києві, писав: "Наша школа мусить бути національною школою. Кожному зрозуміло, що національність у навчанні і вихованні не може обмежуватися самою мовою школи. Учити і виховувати в національному дусі це не значить розмовляти тільки і вести навчання дітей українською мовою. Якби, не дай Боже, така школа з'явилася у нас на Україні, то її ніяк не можна було б вважати за рідну, національну школу, — це був би поганенький переклад на українську мову російської школи, й як кожний переклад далеко від свого оригіналу гірший. Справжня національна школа повинна бути рідною дитині і мовою, і

всіма подробицями, деталями тієї обстановки, яка оточує її, яка утворює особливу, рідну, інтимну атмосферу.

... Наша нова... школа мусить бути широко демократичною. ... Час вже зробити середню освіту загальною і широкодоступною для дітей нашого селянства й робітництва, забути дикий старий погляд на середню освіту, як на привілей панства. Наша школа мусить якнайширше відчинити свої двері перед дітьми нашої демократії. Це велике завдання нашої школи, бо ми повинні покликати до культурної і державної праці нові численні кадри нової ж духом й напрямком інтелігенції, щоб вона стала на місце тих чужинців або зрадників, які так шкодять нашій національній справі" ¹¹.

З метою ефективнішого проведення освітньої роботи з ініціативи голови Центральної Ради М. Грушевського у квітні 1917 р. в Києві було проведено перший, а в серпні — другий Всеукраїнські учительські з'їзди, які виробили програму перебудови системи освіти в Україні.

На думку українських педагогів, нова школа повинна була стати демократичною й українізованою. Для цього на початковому етапі реформи системи освіти пропонувалося ліквідувати багатоступеневість шкіл й створити єдину початкову школу, в якій підростаюче покоління всіх станів суспільства мало б можливість безкоштовно здобувати обов'язкову початкову освіту з наступним її продовженням у середніх, спеціальних та вищих навчальних закладах. Українська мова вивчалася з першого класу, а російська як державна та інші мови — з третього. Необхідною умовою реалізації цих планів було налагодження видання підручників й іншої літератури українською мовою для усієї мережі освітніх закладів.

Новій школі надавалася ключова роль у вихованні у підростаючого покоління нахилу до творчості, мистецтва, естетики, розумової і фізичної праці, формуванні в учнів елементів ораторської майстерності, обов'язковому вивченні ними історії, природознавства, краєзнавства, етнографії.

Складовою частиною побудови нової школи делегати з'їздів вважали термінове створення мережі різних навчальних закладів для підготовки і перепідготовки вчителів та ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Для цього пропонувалося відкрити кафедри, курси спеціалізації української мови у педінститутах й університетах, створити нові гуманітарні вузи і педучилища, організувати Педагогічну академію й Українську Академію наук, заснувати педагогічний журнал, реорганізувати існуючі публічні і відкрити нові бібліотеки. Крім того, з'їзди порушили питання про повернення з-за кордону та різних регіонів Росії архівних документів і матеріальних цінностей, пов'язаних з історією українського народу, та створення Національного архівного фонду України ¹².

Таким чином, ці учительські форуми виробили програму освітніх перетворень, складність якої полягала, по-перше, в тому, що для її реалізації необхідні були кошти, яких у Центральної Ради бракувало. По-друге, на виконання її основних пунктів відводилося мало часу, а саме весна — літо 1917 р. Крім того, уже з весни цього ж року процесу освітньо національного відродження українського народу чинили опір різні шовіністично настроєні політичні партії, течії та громадські організації як на території України, так і у Тимчасовому уряді

Незважаючи на ці труднощі, вже у квітні — червні 1917 р. питання про створення нової національної школи обговорювалося на повітових і губернських з'їздах учителів, на робітничих, селянських, I та II українських військових з'їздах, у Радах робітничих, селянських і солдатських депутатів, на зібраннях різних громадських організацій, їх учасники в цілому схвалили курс уряду в справі духовного й освітнього відродження українського народу, розробили практичні заходи щодо проведення освітньої роботи на місцях — серед дітей і дорослого населення.

Перед новим 1917/1918 навчальним роком Генеральний секретар Центральної Ради по народній освіті звернувся до українських учителів з відозвою: "Свідомі великої відповідальності перед Рідним Краєм, звертаємось до українського вчительства і нагадуємо про вагу того моменту, що переживаємо зараз. Інтереси освіти вимагають, щоб із осені нового шкільного року по змозі в школах всіх типів залунало наше слово, але для цього треба чимало підготовчої роботи, її треба особливо багато на цих останніх два місяці, і вчительство повинно вжити всієї сили, щоб зорганізуватися для спільної праці, перш за все у такому осередку, як Київ. Кожен, хто почуває свої обов'язки перед Рідним Краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо в складанні підручників, — хай іде до роботи.

Час не жде, і коли ми тепер його пропустим, то наша школа на осінь не буде в тому потрібному стані, в якому при нашій енергії могла б бути.

Нижчу початкову школу можна буде вважати на осінь більше-менше забезпеченою, але на черзі тепер вищі початкові, середні школи й педагогічні. Підносим той факт, що в тій сфері не ведеться відповідної інтенсивної роботи, що далеко не всі педагогічні сили об'єдналися і йдуть до роботи. Отже, просимо всіх, особливо в Києві, швидше об'єднатися, стати до роботи й не допустити до того, щоб з нашої вини українське слово в тих школах, при повній змозі, для цього в новому шкільному році не занепало"¹⁴. Київ. 3 липня 1917 р.

Відповідаючи на цю відозву, Таращанська початкова шкільна рада на Київщині ухвалила відкрити у с. Бесідці гімназію у складі чотирьох старших класів з викладанням українською мовою. В усіх початкових школах, що належали різним відомствам, ввести навчання по одній програмі, в селах, де існує кілька шкіл, об'єднати відповідні групи до купи, щоб полегшити навчання"¹⁵.

Робота в напрямі українізації школи значно посилилася з оголошенням Центральною Радою першого та другого Універсалів (червень — липень 1917 р.), створенням Генерального секретаріату освіти та прийняттям V сесією Центральної Ради постанови про організацію Всеукраїнської шкільної ради і надання їй функції координатора перебудови всієї системи освіти. Згідно з цією постановою при губернських і повітових шкільних округах, які повністю були підпорядковані Тимчасовому урядові, проводили великодержавну політику і чинили опір українізації, утворилися комісаріати Центральної Ради. На них покладался контроль за виконанням рішень про створення національної школи"¹⁶.

Окреслюючи напрями розвитку освіти і виховання в Україні, визначний діяч освіти С. Русова писала: "Підвалинами націоналізації школи бувають завше два начала: безпосередня націоналізація педагогічних засобів виховання і навчання, цебто — рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості, — історію й географію рідного краю і народне мистецтво — музика, співи, орнаментика; друга підвалина національної школи — це єднання її з людом... школа... — це центр освіти, центр не тільки морального, а і політичного виховання, політичного не в розумінні діяльності тієї або другої партії, а політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя"¹⁷.

Після жовтня 1917 р. та оголошення третього Універсалу Центральної Ради спільно з Генеральним секретаріатом прийняла закон, згідно з яким шкільні округи були ліквідовані, а управління школою повністю передавалося губернським і повітовим комісаріатам. Новостворені органи склалися з семи членів: чотирьох українців і трьох представників національних меншостей. Вони разом вирішували не тільки питання українізації школи, а й проводили значну роботу щодо культурно-освітнього розвитку національних меншин України. Наприкінці

1917 р. Генеральному секретаріату освіти були підпорядковані всі школи, гімназії, технічні та комерційні професійні училища, інші навчальні заклади, розташовані на території УНР.

Проте для проведення реформи школи гостро не вистачало вчителів, а у багатьох регіонах України їх не було зовсім. Для вирішення цього питання навесні 1917 р. у губернських і повітових центрах, інших містах України почали відкриватися спеціальні курси. На курсах українознавства (травень 1917 р., м. Катеринослав) було проведено анкету, яка засвідчила, що більшість курсантів прийшли вчитись рідної мови й набувати національної свідомості для того, щоб працювати для народу. Одна курсистка написала: "9 квітня 1917 р. мені прочитали "Мойсей" І. Франка. Цей твір зробив революцію в моїй душі. Мене здивувала ідея, глибина думки й краса форми. Зрозуміла я й відчула всю силу пригнобленої, але живої української нації. Заговорила совість. Я зрозуміла гріх проти свого народу (принцип права національного самовизначення визнавала завжди, але національним вогнем не горіла...)"¹⁹.*

До справи реформи освіти пізніше були залучені українські гімназії, кафедри педагогічних інститутів та університетів, новостворена Педагогічна академія, товариства "Просвіти" та інші культурно-освітні заклади й організації". Влітку 1917 р. генеральний секретар І. Стешенко звернувся до Тимчасового уряду Росії й верховного головнокомандувача Шведсько-Західним фронтом генерала О. О. Брусилова з проханням про демобілізацію учителів з України. У відповідь на це звернення генерал до осені 1917 р. достроково звільнив з діючої армії близько 13 тис. педагогів. Учительські кадри поповнилися також за рахунок українців, багато з яких, відгукнувшись на заклик Центральної Ради, повернулися до України з різних регіонів Росії.

Отже, робота по підготовці педагогічних кадрів дала можливість уже в 1917/1918 навчальному році розпочати широку українізацію початкової школи (їх тоді було близько 5,4 тис., в яких працювали 62 тис. учителів), створити понад 100 українських гімназій, педагогічні, технічні, медичні училища, агрономічні школи, розширити мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення²⁰.

Про напрямок освітньої політики уряду УНР дають уявлення її документи. Так, підписаний генеральним секретарем народної освіти І. Стешенком циркуляр до директорів середніх шкіл усіх відомств та інструкторів вищих початкових, торговельних і інших шкіл України підтверджував тезу про розподіл шкіл між національностями. Разом з тим він наголошував на необхідності запровадження в школах курсу українознавства (українська мова і література, історія та географія України, елементи краєзнавства), організації при школах українських бібліотек і читалень, театральних гуртків, проведення різноманітних подорожей та екскурсій з метою ознайомлення учнів з пам'ятками старовини, а також утворенням учнівських спілок. Все це, на думку І. Стешенка, мало сприяти вихованню у дітей поваги до нового ладу в Україні, до відродження рідного краю.

Населення України, незалежно від національного походження, мало знати мову, літературу, минуле й сьогодення своєї батьківщини або країни проживання.

З часу утворення Центральної Ради розпочалась активна державна підтримка розвитку української освіти. З березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральна Рада заклала основи нової, національної школи, розширила мережу навчальних закладів, розпочала проведення українізації системи освіти та державних установ, налагодила видання української періодичної преси, збільшила випуск книжок, заснувала театри, музеї тощо. Проте ця робота проводилася в складних політичних і соціально-економічних умовах, й тому не всі заходи Центральної Ради у справі освітнього будівництва були втілені в життя.

В останній декаді квітня 1918 р. на засіданнях Центральної Ради постатейно обговорювалася Конституція УНР, за якою Україна проголошувалася суверенною демократичною республікою. А тим часом головнокомандувач німецькими військами генерал-фельдмаршал Ейхгорн 26 квітня одержав від імператора Вільгельма II згоду на зміну українського уряду за умови, що П. Скоропадський зобов'язеться "неухильно виконувати наші поради".

28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази німців, у будинок Педагогічного музею увірвалися німецькі солдати й заарештували двох міністрів. Наступного дня Центральна Рада зібралася ще раз, ухвалила Конституцію УНР, але того ж дня німці поставили гетьманом усієї України П. П. Скоропадського, генерала царської армії, недавнього організатора "вільного козацтва". В перший же день свого правління він обнародував два документи: "Грамоту до всього українського народу" та "Закон про тимчасовий державний устрій України".

У перші дні після приходу до влади гетьман П. Скоропадський в офіційних виступах урочисто запевняв, що самостійність України збережеться. Міністр внутрішніх справ І. А. Кістяківський оголосив закон про українське підданство, міністр народної освіти М. П. Василенко — про українізацію навчальних закладів.

П. Скоропадський пізніше писав, що відкриття "...багатьох — багатьох... середніх та нижчих шкіл... — це наслідки відданості українській культурі, освіті багатьох українських діячів, таких як М. П. Василенко, П. Я. Стебгацький, В. П. Науменко, П. Я. Дорошенко, І. І. Огієнко. Ці люди блискуче проводили в життя ті загальні директиви, що я спільно з ними опрацьовував. Такі директиви легко було давати, та в хаотичних умовах 1918 року в Україні — дуже не просто було їх здійснювати, однак ці люди зуміли це зробити" ²².

З кінця квітня по грудень 1918 р., тобто лише за 7,5 місяців правління гетьманського уряду було відкрито 150 українських гімназій, Український державний університет у Києві та Український університет у Кам'янці-Подільському, були засновані Українська Академія наук, Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека ²³.

М. П. Василенко зазначав, що "утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української освіти, мови й науки" ²⁴.

Однак незабаром гетьман змінив орієнтацію, увійшов у тісний контакт з російськими добровольчими формуваннями, які відкрито проповідували ідею "єдиної і неділимої Росії". Гетьман почав збирати контрреволюційні групування, дозволив провести монархічний з'їзд, який обговорював заходи щодо відновлення Російської імперії в старих кордонах.

Невдовзі гетьман П. Скоропадський та його покровителі-німці розпочали війну проти українського народу. Найшкідливішою для української справи була політика, що проводилася на селі. Місцеві старости з карателями чинили насильства над населенням ніби від імені влади. Не розуміючи офіцерсько-поміщицької змови, селяни виступали проти української державності взагалі.

В історії існують слова-символи, що визначають суть епохи, а водночас і діяльність політиків. У 1917–1920 рр. в Україні такими словами були "автономія" та "соціалізм" — і всі без винятку партії, аж до радикальних націоналістів М. Махновського носили в назві прикметник з основою "соціал" ²⁵. Щоб зберегти здобутки революції, соціалістичні партії України створили Український Національний Союз. Коли цей союз очолив В. Винниченко, було взято курс на повстання. Для нього

склалися сприятливі обставини. Німецький імперіалізм, зазнавши поразки у першій світовій війні, попросив миру. В Німеччині вибухнуло повстання, що переросло в революцію. Вільгельм II відмовився від трону. В Україні в усіх німецьких частинах утворилися Ради солдатських депутатів. Дисципліна різко впала. П. Скоропадський і його уряд втратили німецького опікуна, гетьман остаточно переорієнтувався на інші політичні сили.

Після цього початок повстання відкладати було неможливо. Представники соціалістичних партій зібралися 13 листопада 1918 р., де й приступили до виборів Директорії. Одним з найважливіших актів, ухвалених Директорією, — була злука УНР і ЗУНР, що виникла внаслідок розпаду колишньої Австро-Угорської імперії. 22 січня 1919 р. відбулося свято, яке увійшло в нашу історію під назвою Акт злуки українських земель. Цього дня сповнилися споконвічні мрії українського народу: його землі майже після шістсотлітньої розлуки знову були об'єднані в єдину державу²⁶. У декларації І цього приводу зазначалося: "Віднині вєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили й за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу"²⁷.

В червні 1919 р. на Україну з Дону наступала біла Добровольча армія на чолі з генералом А. І. Денікіним, яка до липня захопила велику частину Лівобережжя. Водночас у наступ пішла реорганізована армія С. Петлюри на Правобережжі. В Україні з новою силою розгорнулася громадянська війна, яка за своїм характером була війною соціальною й ідеологічною.

Запроваджений в Україні у 1919 р. денікінський режим був антинародним і антинаціональним. Щоб зберегти дореволюційні порядки, імперію білогвардійці скрізь на окупованій території знищували осередки національного відродження і встановлювали великодержавну російську владу та зрусифіковану освіту.

Так, восени 1919 р. головнокомандуючим Катеринославською, Харківською та Полтавською губерніями близький до А. І. Денікіна генерал В. З. Май-Маєвський, який пізніше прийняв у нього командування Добровольчою армією, видав наказ щодо заборони українських шкіл: "...1) Всі школи, в яких до появи "української" влади викладання проходило російською мовою, а потім, за розпорядженням української влади, мовою викладання було зроблено малоросійську мову, повинні повернутися до викладання російською; 2) У відповідності із законом і правилами 1 липня 1914 р. викладання малоросійською мовою дозволяється лише в приватних навчальних закладах...; 3) У відповідності із законоположеннями, виданими до 25 жовтня 1917 р., відпуск кредитів з казни на утримання навчальних закладів з викладанням малоросійською мовою не дозволяється; 4) У відповідності з пунктом б) ст. 1 правші 1 липня 1914 р. земствам і містам не надається право засновувати навчальні заклади з викладанням малоросійською мовою... III. Щодо викладання "українознавства" і малоросійської мови: 1) Викладання "українознавства" (історія і географія України) забороняється; 2) Викладання малоросійської мови і літератури дозволяється як необов'язковим предметів на загальних засадах".

Саме через русифікаційний характер різних влад національне відродження України в галузі освіти мало в досліджуваній період багатьох проблем. Так, у 1919 р. в Україні на 77,1 % українського населенні

приходилася 121 середня школа, а на 12,6 % російського — 950, тобто 10,8 % усіх середніх шкіл припадало на долю українців і 84,7 % — на долю росіян²⁹.

Радянський більшовицький лад, який протягом 1917–1920 рр. тричі встановлювався в Україні, мав класову спрямованість. Соціально-освітні реформи ініціювалися насамперед Москвою. Це й призвело до переосмислення деяких питань освітнього відродження.

Для керівництва шкільною справою у складі радянського уряду України був утворений відділ освіти, який згодом реорганізувався в Народний комісаріат. Народним комісаром освіти УСРР став В. П. Затонський. Цей орган у своїй діяльності спирався на досвід органів народної освіти в радянській Росії, він встановив тісний зв'язок з Наркомосом РРФСР, на чолі з А. В. Луначарським.

Після перемоги радянської влади ІЗ адміністрація ставилася до національної освіти з великою підозрою. "Ось чому в творенні української освіти ми розходимося з тими, — говорив В. П. Затонський, — хто намагається протягти безперервну "золоту нитку" від великокняжої Київської України-Руси через Петра Могилу, батька Б. Хмельницького до Центральної Ради, Імперіалістичної інтервенції і до наших днів. Ось чому так підозріло доводиться ставитись до так званої "україніки"³⁰.

В Україну регулярно надсилалися копії циркулярів, інструкцій та інших директивних матеріалів Наркомосу РСФРР. А. В. Луначарський написав спеціально для України брошуру "Основні принципи єдиної трудової школи", яка була видана в 1919 р. у Харкові. В ній популярно роз'яснювалося, чому радянська школа повинна бути єдиною (вона створювалася з перевагою для робітників і селян замість різних типів старих навчальних закладів — земських, церковно-приходських шкіл, гімназій, реальних училищ, духовної семінарії, комерційних училищ, інститутів благородних дівичь та ін.) і трудовою.

"Положення про єдину трудову школу", розроблене в 1918 р. Наркоматом РСФРР, було покладено в основу організації шкільної справи і в радянській Україні. Згідно з цим положенням (в Україні воно було введено в дію в 1919 р.) єдина трудова школа поділялася на два ступеня: перший — для дітей від 7 до 12 років і другий — від 12 до 16 років. До єдиної трудової школи належав і дитячий садок для дітей 5–7 років. Навчання в школі першого і другого ступеня та в дитячому садку було безкоштовним і спільним для обох статей. Викладання в школі релігійних віровчень та виконання церковних обрядів не допускалося³¹.

Запровадження в школі трудового навчання мало на меті пробудити в учнів інтерес до праці, до опанування новими знаннями з теорії і виробничої практики, залучення до школи якомога більше дітей з бідних сімей. Народний комісаріат освіти України в 1919 р. видав постанову, за якою населенню на місцях надавалося право самому вирішувати питання, якою мовою повинно проводитися викладання в школі. У школах з російською мовою навчання запроваджувалось обов'язкове вивчення української мови або однієї з мов, якою розмовляє місцеве населення (польської, єврейської, німецької).

Через постійний брак коштів, кількість шкіл у 1917–1920 рр. скорочувалася. Так, якщо на кінець 1918 р. в Україні було 47 208 шкіл, то, за свідченням голови Ради народних комісарів УСРР Х. Ракєвського, в кінці 1920 р. шкіл діяло лише 22 601, в них навчалось 1852 тис. учнів³². І це спостерігалось тоді, коли в Україні неписьменність і малописьменність відчувалась особливо гостро. За переписом населення 1920 р., тут проживало 26 001 802 чол. Неписьменних серед них (у віці після 8 років) налічувалось 12 247 350 чол., що становило 47 % усього населення України. "Цю спадщину нам треба ліквідувати, — говорив 17 серпня 1920 р. на другій Всеукраїнській нараді з освіти Х. Раковський. —

Для цього знадобиться величезна, прямо гігантська робота, потрібні будуть незлічені ряди працівників освіти і величезні кошти"³³.

Тяжкі умови громадянської війни вносили у ці плани свої поправки. Через відсутність елементарних умов для навчання більшість шкіл у містах і селах були закриті, жахливим залишалося матеріальне становище учителів. У всіх українських губерніях заробітну плату працівники освіти не одержували по декілька місяців. Тому багато вчителів звільнялося з роботи. Крім того, значна частина національно свідомої української інтелігенції загалом зайняла вичікувальну позицію щодо культурної й освітньої політики радянської влади. В той період чимало компартійних і державних діячів у радянській Україні (серед них Є. Бош, Ю. П'ятаков, Х. Раковський та ін.) не давали належної оцінки національному питанню у розвитку суспільних відносин. Вони недостатньо сприяли намаганням української інтелігенції самій визначити свою освітню долю, цілком виявляли байдужість до української мови і культури"³⁴.

Сучасний український філософ М. Молчанов, аналізуючи національні витоки тоталітаризму в СРСР, підкреслив: "Політики молодого радянської держави, що дістали у спадщину космополітичні переконання колишніх російських революціонерів, робили наголос на будівничтві могутньої унітарної держави. Національна культура, освіта і державність при цьому нехтувались як щось зайве і непотрібне"³⁵.

Протягом 1920 року продовжувалася реорганізація старої школи та відбувалися пошуки найбільш сприятливих форм шкільної освіти, які б відповідали завданням нової влади. Більшовики закликали українських учителів повернутися до своєї праці, щоб разом з радянською владою долати труднощі освітнього відродження України. В одній з таких відозв, зокрема, писалося: "Радянська влада оголошує відродження національної школи на трудовому принципі, звертається до вчителства зробити Українську трудову школу центром виховання бідноти як дійсно революційної сім'ї"³⁶.

Більшовики бачили в культурно-освітній роботі, перш за все, знаряддя будівництва соціалізму, підходили до реалізації її завдань з класових позицій. Таке бачення чітко сформульовано С. Гопнер — завідуючою позашкільним відділом Всеукраїнського наркомату освіти: "Просвіта за часів революційної епохи, oprіч того, що повинна стати на службу революційного класу, піддати під його керівництво усі свої джерела і матеріальні набуття, ще й повинна сама революціонізувати в особі своїх втілень і перейматися духом та ідеалами робітничого класу, духом революційного марксизму"³⁷.

"Радянізація" освіти вимагала, щоб її органи будували свою роботу не на національному, а на класовому принципі. Поставивши метою збудувати новий соціально-економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів шкіл і підходів у викладанні, що прискорили б розрив з минулим. У школах згодом було запроваджено програми, в яких особливого значення надавалося поєднанню праці і навчання, колективному навчанню й технічній освіті. Водночас до другорядних було віднесено класичні і гуманітарні дисципліни й цілком було заборонено вивчення основ релігії.

Оцінюючи національно-визвольну революцію 1917–1920 рр. в Україні з точки зору розвитку освіти, наголосимо, що це був період боротьби українців за свою народну освіту, за краще майбутнє, за націю з усвідомленням своєї історичної місії на Землі та власними ідеалами і святинями.

Революція започаткувала новий період історичного буття української нації — процес її освітнього формування як нації державної. 1917–1920 рр. засвідчили незнищеність ідей державності і соборності, а відтак і освіченості, які, слід зазначити, генетично закодовані в менталітеті українського народу.

- ¹ Слово про патріотів. Звернення активістів краєзнавчого руху до всіх громадян незалежної України, до кожного, хто залюблений у рідний край, хто віддає свої сили, знання, енергію розбудові української державності // Молодь України — 1994. — 6 січ.
- ² Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час — 1993 — №1 — С 51; Субтельний О Україна: Історія. — К — 1991 — С. 314.
- ³ Майборода В. К. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні // Вісник Академії педагогічних наук України. — 1993. №. — С. 72.
- * Онопрієнко В. І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917–1919 рр. // Вісник Академії наук України. — 1992. — №. — С. 77–78.
- ⁵ Субтельний О. Назв, праця. — С. 328
- ⁶ Цит. за: Майборода В. К. Назв, праця // Вісник Академії педагогічних наук України. — К — 1993. — №. — С. 73, 76.
- ⁷ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 19%. — С. 426.
- ⁸ Кононенко П. Антидержавництво нардепа Алексеєва, або Алексеєвщина як загроза Україні // Вечірній Київ — 1997. — 19 лют.
- ⁹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №. — Квітень.
- ¹⁰ Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура // Укр. іст. журн. — 1993. — №, 3. — С. 17.
- ¹¹ Дорошкевич О. Яка повинна бути школа для українських дітей // Нова Рада, — 1918. — 13 черв (31 трав.).
- ¹² Дурдунковський В. На суд громадянства // Нова Рада. — 1918. — 18(5) лип.; Карамаш С. Про що розповів родинний архів // Хрещатик. — 1995. — 21 лют.
- ¹³ Рідне слово. — 1917. — 23 черв., 25 серп.; Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №. — Травень; Робітничая газета. — 1917. — 19 серп
- ¹⁴ Рідне слово. — 1917. — 25 серп.
- ¹⁵ Нова Рада. — 1918 — 6 серп (24 лип.).
- ¹⁶ Розовик Д. Ф. Назв, праця // Укр. іст. журн. — 1993. — №3 — С. 19.
- ¹⁷ Філоненко С. М. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917–1920 рр. // Відродження. — 1993. — №. — С. 10.
- * Курси українознавства // Вісник товариства "Просвіта". — 1917. — 17 трав.
- ⁹ Нова Рада — 1917. — 24 серп.
- ²⁰ Розовик Д. Ф. Назв праця // Укр. іст. журн. — 1993. — №, 3 — С. 19.
- ²¹ Вороненке В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Другий президент. Історико-біографічний нарис про М. П. Василенка // Вісник Академії наук Української РСР — 1990. — № — С. 65
- ²² Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина — 1993 — №. — С. 52.
- ²³ Історія України. Курс лекцій у двох книгах Кн 2. — К., 1992. — С. 159
- ²⁴ Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн. — 1993. — №. — С. 33
- ²⁵ Таран С. Ідол помер... хай живе ідол! // Молодь України. — 1994. — 16 груд.
- ²⁶ Брайчевський М Конспект історії України: Знання. — К., 1993. — С. 143–145; Горинь Б. "Хитра і підступна дипломатія затуманувала голови..." // Вечірній Київ — 1995. — 24 лют
- ²⁷ Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Укр. іст. журн. — 1991. — №. — С. 14
- ²⁸ Табачник Д. В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнитого компромісу // Політика і час. — 1996. — №. — С. 69.
- ²⁹ Даниленко В. "Українізація" в минулому і тепер // Освіта. — 1993. — 25 черв.
- ³⁰ Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму // Вісті ВУЦВК. — 1934 — 14 січ.
- ³¹ Лихолат А. В Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917–1920. — К., 1967. — С 206.
- ³² Раковський Х Радянська Україна у 1921 році // Вісті ВУЦВК УСРР. — 1922. — 13 січ.
- ³³ Реєнт О. П. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — С. 201.
- ³⁴ Євссленський Л., Фарица С. "Советизація" та занепад товариств "Просвіта" в 1920–1923 рр. // Розбудова держави. — 1994. — №. — С. 46.
- ³⁵ Молчанов М. О. Про національні витоки тоталітаризму в СРСР // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — №1. — С. 36.
- ³⁶ Відозва до українських народних учителів // Просвітгянин-кооператор. — 1920 — №—4. — С. 56.
- ³⁷ Гоплер С. Освіта і революційна пропаганда // Позашкільна освіта. — 1929. — 27 лип.